

naam onderzoeker Drees, W.B.

titel publicatie Natuurwetenschap, mysterie en

jaartal 1994

909-112-139-141

titelpagina

beginpagina

139

eindpagina

141

Bestandsnaam: 3 _ 909 _ 112

8. Natuurwetenschap, mysterie en kritiek

Willem B. Drees

Godsbeelden worden gemaakt en godsbeelden worden gebroken. Wetenschappers bedenken theorieën, maar ze testen en verwerpen ze bijna even vaak. Zowel in de wetenschap als in de wereld van geloof is er een constructieve en een destructieve kant. Hiervoor zijn constructieve voorstellen aan de orde geweest: zo zou misschien te denken zijn over God en wereld (met name in de bijdragen van Peacocke, Van den Brom en Oomen). Kirschenmann benadrukte problemen bij het gebruiken van natuurwetenschappelijke theorieën als inhoudelijke norm.

In dit hoofdstuk gaat het om de vraag of het destructieve karakter van wetenschap ook van positieve betekenis kan zijn voor de theologie, met name de 'negatieve theologie' en door godsdienst geïnspireerde morele kritiek. 'Negatieve theologie' is theologie die via ontkenningen probeert te komen tot uitspraken over God. God benoemen als mysterie is een ontkenning van onze kennis aangaande God, maar tegelijk een aanduiding van God. Als iets 'afgodendienst' genoemd wordt, dan is dat morele en religieuze kritiek. Maar het is pas negatieve theologie als de kritiek wordt gebruikt als weg tot God.

Ik zal eerst wortels van negatieve theologie en godsdienstkritiek aanwijzen in het bijbelse en Griekse erfgoed. Vervolgens stel ik de vraag of de kritische houding die hoort bij de natuurwetenschappen in verband is te brengen met negatieve theologie en godsdienstkritiek. Leidt besef van *grenzen* van natuurwetenschappelijk kennen tot besef van mysterie? En wat is de relatie van de natuurwetenschappen tot *morele kritiek*?

8.1. Bronnen van negatieve theologie en godsdienstkritiek

Religieus besef van het heilige, als niet te meten naar onze maat, en verontwaardiging over 'afgodendienst', kunnen worden gevonden in de Bijbel, maar ook bij de Griekse filosofen en de eerste theologen.

God als verborgen en niet af te beelden

Een studie over de Bijbel heeft als titel *The Elusive Presence*, de ontglijpende aanwezigheid. De auteur, Samuel Terrien, volgt dit thema in allerlei variaties door de hele Bijbel heen. Zo worstelde Jacob met een onbekende bij het oversteken van de Jabbok (Genesis 32). In dat verhaal speelt verborgenheid een centrale rol. Het gebeurt gedurende de nacht; de onbekende kan niet in het daglicht gezien worden. De naam van de onbekende wordt niet prijs gegeven; de presentie heeft een verborgen zijde.

In het verhaal van Mozes bij de brandende braamstruik is God present in het vuur, maar het vuur heeft geen duidelijk herkenbare vorm. Vanuit dat vuur zou Gods naam aan Mozes bekend gemaakt zijn: 'Ik zal zijn die ik zijn zal' (of, 'Ik ben die ik ben', Exodus 3: 14v.). Deze naam is niet beschrijvend, maar een uitdrukking van verwachting. De onthulling van de Naam is tegelijk een antwoord en de weigering van een antwoord.

Bij de, in het verhaal daarop volgende, tocht door de woestijn komt het volk bij de berg Sinaï. Daar is sprake van 'diepe donkerte waar God was' (Exodus 20: 21); ook hier goddelijke aanwezigheid en verborgenheid. Hetzelfde woord verwijst elders in de Bijbel naar de duisternis van het heiligste in de tempel te Jeruzalem (1 Koningen 8:12, 2 Kronieken 6:1). Bij de Sinaï ontvangt het volk de Tien Geboden (Ex. 20; zie ook Deuteronomium 5). Die bevatten allerlei verbodsbepalingen: geen andere goden aanbidden; geen gesneden beelden maken; daarvoor niet buigen, noch hen dienen; de Naam van God niet ijdel gebruiken. Er zijn andere goden, maar het is deze God die hen uit Egypte geleid heeft.

Deze geboden waren van grote betekenis in een maatschappelijke confrontatie enkele eeuwen later. In de negende en achtste eeuw voor onze jaartelling stuurde de leidende elite in Israël aan op integratie met de bewoners van de kanaänitische steden. De profeten leverden kritiek op sociale verhoudingen in de vorm van kritiek op die religieuze integratie (bijv. 1 Kon. 21 ten aanzien van Achab en de wijngaard van Naboth; zie ook de boeken over Amos en Hosea).

De oproep geen gesneden beelden te maken richt zich niet uitsluitend tegen het afbeelden van God, al heeft het verbod daarin mogelijk wel zijn voornaamste oorsprong (Dt. 27: 15). In religies van omringende volken werd Gods aanwezigheid beeldend voorgesteld. Maar in Israël werd het onafbeeldbare centraal gesteld. Mogelijk was een beeld te statisch, een te doods ding om de levende God te kunnen representeren (vergelijk Jeremia 10). Een beeld is slechts het produkt van mensenhanden (Jesaja 41: 7). De ene helft van een stuk hout wordt gebruikt om een vuur te stoken en het eten te bereiden; zou men zich dan voor de andere helft in aanbidding neerwerpen en bidden 'Red mij, want Gij zijt mijn god' (Jes. 44: 15-18)?

Bij Jesaja staat dat God zijn aangezicht verbergt (8: 17). Het gaat om een verborgen aanwezigheid, niet om afwezigheid. Deze uitspraak is terecht gekomen bij profetieën over de verwachting van een kind met de naam Immanuel, 'God met ons'. Ook bij een latere profeet vinden wij het motief van verborgenheid: 'Voorwaar, Gij zijt een God die zich verborgen houdt' (Jes. 45: 15). De klacht is ook een geloofsbelijdenis, een expressie van de herinnering van aanwezigheid en het verlangen naar de terugkeer daarvan.

Ook in de wijsheidsliteratuur komt de verborgenheid van God aan de orde. Deze verborgenheid heeft ook een intellectuele betekenis. Wijsheid is niet te vinden binnen de horizon van menselijke kennis en macht: 'Alleen God kent haar wegen; Hij weet haar verblijfplaats' (Job 28: 23; vgl. Spreuken 8: 22-31). De sceptische Prediker wijst op menselijke beperktheid in kennen en oordelen. Mensen reiken niet zo hoog. Aan het slot van het boek Job wordt Job uitgedaagd te zeggen waar hij

was toen God de aarde grondvestte. Dan slaat hij de hand voor de mond en zwijgt (Job 39: 37v.). Een menselijk antwoord op dergelijke vragen schiet tekort; God is niet overeenkomstig menselijke voorstellingen. Job erkent geen morele schuld, maar hoogmoed voortgekomen uit morele onschuld.

Ook in Jezus is Gods aanwezigheid verborgen en omstreden: is deze het wel? 'Is dit niet de timmerman, de zoon van Maria en de broer van Jacobus, Jozef, Judas en Simon? En behoren zijn zusters hier niet bij ons?' (Marcus 6: 3). Zijn leven loopt op een fiasco uit; hij blijkt niet eens zichzelf van het kruis te kunnen redden. Maar dan is er de hoofdman die zegt: 'Waarlijk, deze mens was een zoon Gods' (Mc. 15: 39). De menselijkheid blijkt een dubbelzinnige presentie van God; via de nederlaag komt de verhoging in zicht. Dat motief is door latere theologen opgenomen. Het kenmerk van de bijbelse God zou zijn, "dat Hij ook als Heer knecht kan zijn, ook in kleinheid groot, ook in de vernedering majesteitelijk" (Hubbeling 1976, 50, n.a.v. de theoloog Karl Barth). God zou gekenmerkt zijn door een maximale spanning tussen macht en onmacht.

Na de dood van Jezus komt een nieuwe beleving van presentie tot stand, ondermeer uitgedrukt in het symbool van de Heilige Geest. Die beleving is niet te fixeren. Op het moment dat de Emmaüsgangers de goddelijke presentie herkennen, verdwijnt hun gesprekspartner (Lucas 24: 30). Aan Paulus verschijnt de opgestane, maar in een verblindend licht zodat Paulus het niet kan zien. De verschijning is niet blijvend, maar transformerend. Paulus gaat daarna op weg, als aangesteld in dienst van de Heer.

Uit de voorbeelden volgt dat er, naast het verbod God af te beelden, nog veel meer 'negatieve' momenten in de Bijbel te vinden zijn. Het gaat om besef van Gods onkenbaarheid, mysterie, en heiligheid, en ook, met name bij de profeten, om verontwaardiging, 'zo kan het niet Gods bedoeling zijn'. De latere traditie leeft niet van een heilige plaats waar God zou zijn, een tempel, maar van heilige tijden van gedenken en verwachten. De Sabbat herinnert aan de schepping en loopt vooruit op voleinding. In de synagoge beleeft men niet Gods aanwezigheid, maar worden Gods grote daden in gedachtenis geroepen met het oog op de toekomst. Zowel in het Jodendom als in het Christendom werd de presentie van God een zaak van herinnering en hoop, maar daarmee ook een zaak van innerlijk vertrouwen, van geloof. Het leven centreerde zich rond God die afwezig aanwezig is, de *Deus absconditus atque praesens* (Terrien 1978, 470).

Griekse invloed

Niet alleen de Joodse traditie heeft haar kritische elementen. De latere Europese godsdienstkritiek en negatieve theologie kan ook teruggrijpen op de Griekse filosofen. Xenophanes († 470 v. Chr.) stelde dat de paarden en de ossen, als ze het konden, zich de goden als paarden en ossen zouden voorstellen. Daarmee geeft hij aan dat onze voorstellingen cultureel bepaald zijn. Mythologische verhalen over de